

**HANDSCHRIFTEN
ALS SPIEGEL
VAN DE MIDDELEEUWSE TEKSTCULTUUR**

REDE UITGESPROKEN DOOR

PROF.DR. W. VAN ANROOIJ

BIJ DE AANVAARDING VAN HET AMBT VAN HOOGLERAAR
OP HET GEBIED VAN DE
NEDERLANDSE LETTERKUNDE TOT DE ROMANTIEK
AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN
OP VRIJDAG 16 DECEMBER 2005
16.15 UUR

Mijnheer de rector magnificus,
zeer gewaardeerde toehoorders

Wie vandaag de dag een boekhandel binnenstapt en een boek van de stapel neemt, weet dat het voor de tekst niet uitmaakt welk exemplaar dat is. Soms heeft men de keuze tussen een gebonden boek of een paperback, maar voor de inhoud maakt ook dat niet uit: de tekst raakt verspreid in één identieke vorm. Dat was anders in de Middeleeuwen, toen boeken nog met de hand werden vervaardigd. Middeleeuwse auteurs brachten hun werk in beginsel in één exemplaar in omloop. Ze deden dat in het besef dat in latere afschriften details of passages konden worden aangepast, toegevoegd of weggelaten. Sommige auteurs namen daarop een voorschot door zich in hun tekst alvast tot toekomstige bewerkers te richten.¹

De middeleeuwse tekstcultuur verschilt dus wezenlijk van de onze: zij wordt gekenmerkt door variatie, variatie die zich aan de controle van de auteur onttrekt. Ook de orale overlevering werkte variatie in de hand, maar die kant van de zaak laat ik vanmiddag rusten. Na de uitvinding van de boekdrukkunst leeft de variatie voort in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne manuscripten. Het verschijnsel doet in sommige opzichten denken aan de digitale knip- en plakcultuur van tegenwoordig. In de germanistiek wordt het instabiele karakter van middeleeuwse literatuur wel aangeduid met het begrip ‘unfeste Text’.²

De door auteurs zelf opgestelde, oorspronkelijke teksten zijn doorgaans niet bewaard gebleven. Meestal hebben we alleen de beschikking over latere afschriften, en die afschriften verschillen dus van elkaar. Het onderzoek naar middeleeuwse literatuur uit de handschriftenperiode bevindt zich daarmee in een lastig parket. Onderzoekers willen graag uitspraken doen aan de hand van de auteurstekst, maar zien zich geconfronteerd met een meervoudige tekstoverlevering in de zoveelste graad die wordt gekenmerkt door onderlinge verschillen. Dit brengt me tot de methodologische vraag welke rol de variabele tekstcultuur speelt of kan spelen in onderzoek dat zich richt op auteur en werk.

De literaire activiteiten van Jan van Boendale, schepenclerk te Antwerpen in de eerste helft van de veertiende eeuw, vormen in dit verband een geschikte casus.³ De overlevering van zijn werk is aanzienlijk, zowel kwantitatief als in ruimte en tijd, maar autografen zitten er niet tussen. We zijn dus volledig aangewezen op latere afschriften en drukken om ons een beeld te vormen van de teksten in hun oorspronkelijke gedaante.

De receptie van Boendales werk kent opmerkelijk veel Duitse vertakkingen. Dat stelt me in de gelegenheid aan het eind van deze rede – in meer algemene zin – stil te staan bij de nauwe band tussen de middeleeuwse literatuur in de Nederlanden en de rest van het Duitse Rijk. Maar zover is het nu nog niet.

In het volgende wil ik vooral aannemelijk maken dat studie van de materiële bronnen en hun productieomstandigheden soms informatie oplevert die de reconstructie van de auteurstekst ondersteunt. Aandacht voor de materiële bronnen stelt

bovendien de variabele tekstcultuur meer op de voorgrond. Het is dit laatste aspect waarbij ik eerst wat nader stil zal staan.

Van auteurs en teksten naar kopiïsten en verzamelhandschriften

Een auteur kan zelf varianten veroorzaken. Hij kan een tekst van eigen hand bewust herzien of aanvullen. Zo bracht Jan van Boendale zes versies van de *Brabantsche yeesten* in omloop, twee van de *Korte kroniek van Brabant* en twee van het *Boec van der wraken*.⁴ Ook de kopiïst is een bron van tekstvariatie. Hij past de taal van zijn voorbeeldtekst aan in de richting van het eigen dialect of gaat slordig te werk. Wanneer een kopiïst bewust de inhoud van een tekst wijzigt, krijgt hij trekken van een auteur. Het onderscheid tussen auteur en kopiïst is soms dus uiterst klein, temeer daar auteurs – net als kopiïst/bewerkers – vaak gebruikmaken van voorbeeldteksten, die ze bewerken of selectief overnemen.

Bernard Cerquiglini stelt in zijn in 1989 verschenen *Éloge de la variante* dat middeleeuwse auteurs, gezien de bijzondere aard van de contemporaine tekstcultuur, geen bijzondere aandacht verdienen.⁵ Hij beschouwt de auteurstekst als variant temidden van andere varianten, een extreem standpunt dat hem op veel kritiek is komen te staan.⁶ Niemand weerspreekt echter dat Cerquiglini de variabiliteit als typisch kenmerk van de middeleeuwse tekstcultuur op de agenda heeft geplaatst.

De aandacht van onderzoekers is doorgaans gericht op de auteurstekst. Zij doen aan tekstreconstructie met behulp van stamboom- en bronnenonderzoek of gaan er op zijn minst vanuit dat ze in hun studies oorspronkelijke lezingen citeren. Deze oriëntatie op auteur en oorspronkelijke tekst is gangbaar in het onderzoek naar de middeleeuwse literatuur sedert de negentiende eeuw. Aan de variabiliteit van de middeleeuwse tekstcultuur als verschijnsel op zich wordt traditioneel veel minder aandacht besteed.⁷ De kopiïst/bewerker leidt daardoor een schaduwbestaan in de literatuurgeschiedschrijving. Sinds ongeveer 1990 is daarin evenwel een zekere verandering opgetreden in de medioneerlandistiek. Om dit te verduidelijken, vraag ik uw aandacht voor een kwarteeuw vakgeschiedenis.

De opkomst van de receptie-esthetica riep omstreeks 1980 de vraag op naar het publiek van Middelnederlandse literatuur. In navolging van Joachim Bumkes *Mäzene im Mittelalter* werd de publieksvraag toegespitst op adellijke opdrachtgevers van literatuur, die het eerst-geïntendeerde publiek vormden. Impliciet bleven hiermee de auteur en de oorspronkelijke tekst centraal staan. Het is begrijpelijk dat Frits van Oostrom zich in *Het woord van eer* (1987) op het hoofds-literaire milieu van het Hollandse grafen omstreeks 1400 richtte. Hij kon beschikken over autografen, een dedicatie-exemplaar en rekeningen van de grafelijkheid waarin de door hem besproken auteurs veelvuldig voorkwamen. Stijl en succes van *Het woord van eer* zouden echter bijna doen vergeten dat het mecenaatbegrip op zijn methodologische bruikbaarheid werd getoetst. Van Oostrom stelde verrassend genoeg vast dat de invloed van de opdrachtgever op de inhoud van het werk minder ver ging dan verwacht. Het waren de auteurs die hun persoonlijke stem lieten horen. Deze conclusie vormde de

opmaat tot *Maerlants wereld*, verschenen in 1996, waarvoor een auteur het uitgangspunt vormde.⁸

In de jaren tachtig was inmiddels ook het inzicht ontstaan dat over opdrachtgevers en primaire receptie van literatuur vaak weinig te zeggen viel. Hoe ouder de teksten, hoe lastiger de datering, laat staan dat de historische microcontext bekend was waarin een tekst tot stand was gekomen.⁹ De aandacht voor mecenaat en primair functiemilieu verflauwde daardoor. De receptievraag bleef onverminderd actueel, maar verschoof van primair ontstaans- naar secundair functiemilieu, wég dus van de auteur.

Naast afzonderlijke teksten kwamen verzamelhandschriften in de belangstelling te staan. Dat zijn handschriften waarin diverse teksten bijeen zijn geplaatst. In de Middeleeuwen was het vergaren van meer teksten in één boek eerder regel dan uitzondering. Anders dan veel teksten, bleken handschriften op grond van materiële en inhoudelijke aanwijzingen redelijk nauwkeurig te kunnen worden gesitueerd, zowel naar plaats, tijd als functiemilieu. De start van een reeks uitgaven van 'Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden' begin jaren negentig leidde tot veel nieuw onderzoek, dat zijn neerslag vond in congresbundels, artikelen, dissertaties en oraties. Het principeel doordenken van de consequenties voor de studie van afzonderlijke teksten bracht Paul Wackers tot de uitspraak dat de hele *Reynaert*-filologie misschien wel van voren af aan moest beginnen.¹⁰

Met de aandacht voor verzamelhandschriften kwamen paleografie en codicologie binnen het blikveld van medioneerlandici.¹¹ Illustratief voor deze ontwikkeling is het feit dat de Lancelotcodex, waarnaar al tientallen jaren literair-historisch onderzoek was gedaan, pas in de jaren negentig aan een materieel onderzoek werd onderworpen.¹² De groeiende aandacht voor materiële bronnen in de medioneerlandistiek blijkt aan te sluiten bij een internationale trend, waarin de geïntegreerde studie van tekst en handschrift wel wordt aangeduid als 'Materiële Filologie'.¹³

Verzamelhandschriften hebben vaak een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis, waarbinnen opeenvolgende productiefases zijn te onderscheiden. Dat is een belangrijk verschil met gedrukte boeken, die in één keer worden geproduceerd. De ontstaansgeschiedenis van verzamelhandschriften dient nauwkeurig te worden vastgesteld voordat duidelijk is of alle of slechts een deel van de teksten als tekstcollectie op elkaar mogen worden betrokken. Dit specialistische precisiewerk wordt wel aangeduid met de term 'boekarcheologie'. Codicologen hebben recent een terminologie ontwikkeld waarmee de totstandkoming van handschriften nauwkeurig kan worden beschreven.¹⁴ Net als de tekstoverlevering verloopt ook het ontstaan en functioneren van verzamelhandschriften vaak net weer even anders dan anders. Sarah Westphal vergelijkt de auteur die bestaande informatie samenvoegt in een nieuwe tekststructuur met een kopiïst die teksten bijeenplaatst in een handschrift.¹⁵ Beide activiteiten zijn terug te voeren op het begrip 'compilatio' en hebben te maken met het vergaren en ordenen van kennis. Westphal spreekt in dit verband van de 'textual poetics' van het door haar onderzochte handschriftencorpus.

Welbeschouwd is de medioneerlandistiek bezig met een inhaalslag ten opzichte van de analytische bibliografie, een filologisch specialisme dat zich richt op de bestudering van het oude gedrukte boek als materieel object. Het was de Amsterdamse hoogleraar Hellinga die de analytische bibliografie kort na de Tweede Wereldoorlog in Nederland introduceerde, waarmee hij aan de basis stond van de tegenwoordige Boekwetenschap.¹⁶

Hier eindigt mijn overzicht van 25 jaar vakgeschiedenis. Het kan als volgt worden samengevat. Binnen de historisch-functionele benadering van literatuur is de aandacht voor auteurs en opdrachtgevers van teksten in het begin van de jaren negentig opgeschoven in de richting van kopiïsten, productieomstandigheden en publiek van verzamelhandschriften. De secundaire receptie van literatuur krijgt daardoor meer aandacht, waarmee de eigenstandige waarde van latere tekstgetuigen wordt onderstreept.

Beroepskopiïsten, stadsklerken en notarissen

Waar liggen de kansen in deze nieuwe, boekhistorisch getinte benadering binnen het literair-historisch onderzoek? Het is vooral de aandacht voor identieke kopiïstenhanden, in combinatie met codicologisch onderzoek, die tot veelbelovende resultaten leidt.¹⁷ Erik Kwakkel maakte studie van de boekproductie in het Brabantse kartuizerklooster Herne in de tweede helft van de veertiende eeuw.¹⁸ Hij identificeerde dertien kopiïsten die intensief samenwerkten, waarbij rekening werd gehouden met ieders bijzondere kwaliteiten, zoals kopiëren, corrigeren, rubriceren en perkament voorbereiden. De kartuizers van Herne produceerden enkele tientallen boeken, in het Latijn en in de volkstaal. Ze deden dat voor eigen gebruik, maar ook voor naburige religieuze gemeenschappen en voor burgers en boekhandelaren in Brussel.

Maar ook in de stad werden volkstalige boeken geproduceerd. De vroegste aanwijzingen daarvoor zijn afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden en gaan terug tot in de vroege veertiende eeuw. Vijftien *Spiegel historiael*-kopiïsten, samen verantwoordelijk voor negentien handschriften met die tekst, leverden een aandeel in de productie van nog eens 26 à 28 andere boeken.¹⁹ Bijna al deze kopiïsten waren actief in de eerste helft van de veertiende eeuw. Van diverse kopiïsten die omstreeks 1320 meewerkten aan de Lancelotcodex zijn inmiddels andere handschriften bekend.²⁰ De *Roman van Limborch* werd rond 1350 drie keer afgeschreven door dezelfde kopiïst.²¹ Gelegenheidskopiïsten lijken in al deze gevallen niet in het geding te zijn: het gaat om stedelijke professionals die met het maken van handgeschreven boeken in hun levensonderhoud voorzagen.

Herman Brinkman heeft aangetoond dat in het veertiende-eeuwse Gent particuliere schrijfhuisjes bestonden tegenover het schepenhuis.²² Vanaf de late veertiende eeuw neemt het aantal Gentse kopiïsten toe.²³ Zij verrichtten schrijfwerk tegen betaling. Particulieren maakten gebruik van hun diensten, maar ook het stadsbestuur profiteerde van hun aanwezigheid. Herman Mulder en Herman Brinkman zijn erin geslaagd het beroemde Comburgse handschrift – dat onder meer een afschrift van de

Reynaert bevat – met dit Gentse kopiïstenmilieu in verband te brengen.²⁴ Comburg is een zestiende-eeuwse samenbinding van zes afzonderlijke handschriften die vanaf hun ontstaan in elkaars nabijheid hebben gefunctioneerd. De zes handschriften kwamen tot stand in de periode 1400-1415. Diverse kopiïsten hebben er in wisselende combinaties aan meegewerkt. Drie van hen werkten ook samen aan een afschrift van Gentse keuren. Deze verzameling juridische documenten lijkt te hebben gefunctioneerd in handen van een Gentenaar die bestuurlijke verantwoordelijkheid droeg. Methodologisch interessant aan deze casus is het feit dat de bewijsvoering berust op een combinatie van literaire en documentaire bronnen.

Wie waren er in de veertiende eeuw verder nog betrokken bij de productie van handschriften met volkstalige literatuur? In de stedelijke context zijn naast beroepskopiïsten ook klerken en notarissen actief op dit terrein. Het notariaat is tot in de zestiende eeuw een kerkelijke instelling.²⁵ In Noordwest-Europa was het een nevenfunctie die vaak samenging met werkzaamheden voor kerkelijke, semi-religieuze en wereldlijke kringen.²⁶ De combinatie notaris/stadsklerk kwam regelmatig voor.²⁷ Het onderzoek naar literaire kopieeractiviteiten van klerken en notarissen staat nog in de kinderschoenen, maar ik geef één voorbeeld.

Herman Brinkman bespreekt in zijn dissertatie een literair handschrift dat is vervaardigd door een Leidse stadsklerk in de periode 1473-1481.²⁸ De gevarieerde inhoud geeft op het eerste gezicht niets prijs over de identiteit van de samensteller. Het schrift van de belangrijkste kopiïst blijkt overeen te komen met dat van de Leidse stadsklerk Jan Phillipszoon. Het komt voor in charters en rekeningen in het Leidse Gemeentearchief. Het papier dat voor het handschrift is gebruikt en het papier waarop Jan Phillipszoon zijn stedelijke schrijfarbeid verrichtte, vertoont vergelijkbare watermerken. Studie van de inhoud van de teksten bevestigde de Leidse connectie en leidde tot het inzicht dat het boek bestemd was voor privé-gebruik door de samensteller. Deze vijftiende-eeuwse casus illustreert andermaal hoe zinvol het is bij de zoektocht naar identieke handen documentair bronnenmateriaal te betrekken. Hier ligt een enorm onderzoeksterrein braak.²⁹

Verschriftelijking van de samenleving

De opkomst van beroepskopiïsten, stadsklerken en notarissen kan worden gezien tegen de achtergrond van de toenemende verschriftelijking van de samenleving. De verschriftelijking nam in de dertiende eeuw een enorme vlucht in de Nederlanden. De groeiende economische en politieke macht van de steden en de daardoor optredende emancipatie ten opzichte van het landsheerlijk gezag leidden ertoe dat burgers rechtsgeldige documenten gingen prefereren boven mondelinge overeenkomsten. De centra van Latijnse geleerdheid raken vanaf de late twaalfde eeuw hun monopoliepositie kwijt. Buiten klooster en universiteit verliest het Latijn stap voor stap terrein aan de volkstaal.

De overgang van een orale cultuur naar een schriftcultuur is door Rolf Bremmer beschreven voor Friesland.³⁰ Aan de hand van diverse brontypen laat hij zien hoe het

geschreven woord in de dertiende eeuw buiten kerk en klooster treedt en opgang maakt in kringen waarin mondelinge communicatie sinds mensenheugenis maatgevend was. De vroegste teksten in het Fries blijken nauw verbonden te zijn met de wereld van het recht. De Friese identiteit komt tot uitdrukking wanneer deze rechtsidee zich verbindt met verhalen rond Karel de Grote. Deze fameuze middeleeuwse vorst had de Friezen hun vrijheid geschonken, aldus de overlevering. De samenhang tussen verschriftelijking en recht doet zich ook buiten Friesland voor.³¹

Zolang een pendant van Bremmers boek voor de Nederlanden als geheel ontbreekt, zijn we aangewezen op gewestelijke en locale studies. Binnen de Nederlanden loopt het sterk verstedelijkte Vlaanderen voorop in het proces van verschriftelijking.³² Gent had bijvoorbeeld al vóór 1240 een stadsklerk in dienst en is daarmee de vroegste stad in de Nederlanden die over zo'n functionaris beschikte.³³ Ieper volgt vanaf omstreeks 1283, Brugge vermoedelijk vanaf 1312.³⁴ In het Brabantse Antwerpen – de stad van Jan van Boendale, over wie zodadelijk meer – wordt Johannes de Scaefhundre in 1302 vermeld als 'clericus universitatis ville Antwerpiensis'.³⁵ Vanaf 1295 worden in Antwerpen veel schepenbrieven in het Middelnederlands geschreven.³⁶ Voor Brabant is dat bijzonder vroeg.

In de noordelijke Nederlanden doet zich een vergelijkbare ontwikkeling voor als in het zuiden. Zeeuwse en Hollandse burgers zijn vanaf de late twaalfde eeuw doende rechtsregels op te stellen in de volkstaal.³⁷ Voor de officiële vastlegging van het stadsrecht van Haarlem in een oorkonde wordt in 1248 nog een beroep gedaan op scribenten van buiten de stad. Die waren afkomstig uit de omgeving van de graaf van Holland en het klooster Egmond. Ten tijde van graaf Floris V maakt de verschriftelijking in de steden een versnelling door. Op verschillende plaatsen zijn scribenten actief, waarvan niet duidelijk is of ze een stedelijk dienstverband hebben. Vermoedelijk gaat het om seculiere geestelijken in de stad die tegen betaling schrijfwerk verrichten.³⁸ Vanaf omstreeks 1270 worden ook in Hollandse steden stadsklerken aangesteld. Dordrecht gaat daarbij voorop. De kanselarij van de graaf van Holland wordt vanaf omstreeks 1280 niet langer bemand door Egmondse monniken, wat sinds de late twaalfde eeuw gebruikelijk was.³⁹

De verschriftelijking van de samenleving in de dertiende eeuw bevorderde de opkomst en verspreiding van het geschreven Middelnederlands. Stadsklerken spelen daarbij een rol vanaf omstreeks 1240. Beroepskopiisten zijn actief vanaf ongeveer 1270, voor het eerst in Brugge.⁴⁰ Vanaf de vroege veertiende eeuw bieden inheemse notarissen hun diensten aan.⁴¹ De groei, in de tweede helft van de dertiende eeuw, van een op schriftelijke communicatie ingestelde infrastructuur lijkt gevolgen te hebben gehad voor een bredere verspreiding van de Middelnederlandse literatuur. Vanaf de late dertiende eeuw worden in Zuid-Nederlandse steden naast documentaire bronnen immers ook boeken met Middelnederlandse literatuur vervaardigd. Bekend zijn onder meer de rijk geillumineerde Maerlant-codices.⁴² Het is zo vroeg echter lastig de makers van deze manuscripten te identificeren. Een voorbeeld van buiten de Nederlanden is Nikolaus Mangolt uit Zürich.⁴³ Hij is, kort na 1300, de vroegste mij

bekende stadsklerk die naast juridische teksten ook literatuur kopieerde. Een gedeelte van het beroemde Manessehandschrift, waarin hoofse liefdespoëzie werd verzameld, is van zijn hand. Hij verrichtte dit schrijfwerk in opdracht van Rüdiger Manesse, die lid was van het stadsbestuur.

Sommige stadsklerken deden meer dan kopiëren: ze waren zelf literair actief. Jan van Boendale is daarvan een zeer vroeg voorbeeld. Ik stel hem graag nader voor.⁴⁴

De stadsklerk Jan van Boendale

Boendale werd omstreeks 1280/90 geboren in het Brabantse Tervuren, gelegen tussen Brussel en Leuven. In 1312 duikt hij op als 'Jan de Klerk' in het gevolg van de Antwerpse schepen Johannes Willemaerts, die hij vergezelt naar de Brabantse Statenvergadering. Boendale nam vaker deel aan diplomatieke missies en vertegenwoordigde de stad als procureur. Hij had geen universitaire graad, maar beheerste wel het Latijn.⁴⁵ Hij overleed vermoedelijk in 1351.

Boendale was een bewonderaar van het werk van Maerlant. Hij had uitgesproken ideeën over het dichterschap. Die legde hij neer in een poetica, de eerste in het Nederlandse taalgebied en een van de vroegste in een Europese volkstaal.⁴⁶ Boendale bracht elf werken op zijn naam, waarvan tien op rijm en één in proza. Hij maakte gebruik van Latijnse, Oudfranse en Middelnederlandse voorbeeldteksten, waarvan één Latijnse in het vroeg-veertiende-eeuwse Italië was ontstaan.⁴⁷ Zijn werk is historigrafisch en moralistisch-didactisch van aard, telt – afgezien van het proza – ruim 61.000 verzen en is overgeleverd in ruim honderdtachtig handschriften en fragmenten. Drie werken – *Sidrac*, *Melibeus* en *Dietsche doctrinale* – belandden op de drukpers. Van de *Sidrac* zijn maar liefst elf edities bekend.⁴⁸

Boendale had toegang tot de hogere kringen. De Antwerpse schepen en patriciër Willem Bornecolve zette hem aan tot het schrijven van de *Brabantsche yeesten*. *Der leken spiegel* en *Jans teesteye* ontstonden op verzoek van de burggraaf van Brussel, Rogier van Leefeldale, en diens echtgenote Agnes van Kleef. Jan III van Brabant ontving afschriften van *Der leken spiegel* en de tweede versie van het *Boec van der wraken*.⁴⁹

Gezien Boendales dagelijkse bezigheden in de juridische sfeer, valt te begrijpen waarom rechtvaardigheid en gerechtigheid een centrale plaats innemen in zijn werk.⁵⁰ God is de ultieme rechter, paus en keizer hebben elk een eigen maatschappelijke taak en rechters dienen het Laatste Oordeel voor ogen te houden. In het sinds 1328 slepende conflict tussen paus en keizer kiest Boendale nadrukkelijk partij voor laatstgenoemde.⁵¹ Zijn uitgesproken ideeën over hoe wereld en schepping in elkaar steken, legt hij omstandig uit, ook aan stadsbestuurders, die hij regelmatig aanspreekt en beleert. Boendale verheft zelfbewust zijn stem, vooral als eigentijdse individuen, zoals de paus of de koning van Frankrijk, of maatschappelijke groepen, zoals priesters, laakbaar gedrag vertonen.⁵² De ethisch-didactische principes die hij daarbij hanteert, zijn bedoeld als praktische leidraad voor het hier-en-nu en als wegwijzers naar het eeuwige zielenheil.

Het ‘ghemeyn oirbaer’, het Algemeen Belang, is een centraal gegeven in Boendales visie op de samenleving, en dat is, zo vroeg, opmerkelijk in Europa, althans buiten Italië.⁵³ Volgens Boendale heeft het begrip ook dichterlijke implicaties: de ware dichter stelt zich in dienst van het Algemeen Belang.

Boendale is te beschouwen als één van de ‘Men of Letters’ uit het gelijknamige VIDI-project van mijn collega Geert Warnar. Binnen dat project wordt onderzoek gedaan naar opkomst en verspreiding in de volkstaal van geleerde kennis, die vóór het midden van de dertiende eeuw was voorbehouden aan de intellectuele elite van kerk en universiteit. Na een aanloop in de juridische, hoofse en devoot/mystieke sfeer vanaf de late twaalfde eeuw, ontwikkelt het Middelnederlands zich vanaf het midden van de dertiende eeuw tot een taal waarin zakelijke kennis en ideeën op theologisch, ethisch en filosofisch terrein worden uitgedrukt. Dat is juist de periode waarin de verschriftelijking exponentieel toeneemt in de Nederlanden. De vigerende hoofse-epische traditie die op Oudfranse bronnen steunde, werd onbetrouwbaar geacht en in een kwaad daglicht gesteld.⁵⁴ Waarheid was een van de pijlers van Boendales poetica en daarmee verwees hij, net als Maerlant, naar de geleerde Latijnse traditie.

Jan van Boendale en het Duitse Rijk

Als stadsklerk met zo’n omvangrijk oeuvre neemt Boendale zo vroeg een unieke positie in binnen het Duitse Rijk. Dat blijkt uit een door Volker Honemann opgestelde namenlijst van 128 stadsklerken die literair actief waren vanaf ongeveer 1270 tot in de vroegmoderne tijd.⁵⁵ De lijst heeft een verrassing in petto: tot het midden van de veertiende eeuw zijn literair actieve stadsklerken voornamelijk afkomstig uit Noord-Duitsland, het Nederrijngebied en de Nederlanden, ofwel het kerngebied van de Hanze. Aanvullingen op de lijst van Honemann bevestigen deze observatie. Het gaat om zeven klerken uit Keulen, Lübeck, Antwerpen en Ukkel.⁵⁶ Pas Herdegen von Bamberg is elders actief: hij was stadsklerk te Neurenberg vanaf 1335.

Boendales ambtgenoten hielden zich bezig met stedelijke geschiedschrijving en codificatie van rechtsregels, inclusief zeerecht. Het is aannemelijk dat ook de Antwerpse stadsklerk rechtsoptekeningen maakte, maar concrete aanwijzingen daarvoor ontbreken vooralsnog. Rechtvaardigheid en gerechtigheid zijn, zoals eerder gezegd, centrale begrippen in zijn werk. De belangstelling voor geschiedenis deelt Boendale met zijn collega’s, zij het dat niet de Antwerpse geschiedschrijving, maar de Brabantse historiografie zijn blik bepaalt. Ook in zijn kronieken speelt het recht een rol: de hertogelijke machtsaanspraken op het Brabantse territorium worden van een eerbiedwaardige voorgeschiedenis voorzien en winnen daardoor aan rechtmatigheid.

Vier werken van Boendale raakten verspreid buiten de Nederlanden. Van de *Sidrac* zijn vijftiende- en zestiende-eeuwse afschriften bekend in het Ripuarisch/Nederrijns, Middelnederduits en Moezelfrankisch.⁵⁷ De Middelnederduitse versie werd op zijn beurt vertaald in het Deens.⁵⁸ In het midden van de vijftiende eeuw werd ook *Der leken spiegel* bewerkt in het Ripuarisch/Nederrijns.⁵⁹ Van de *Dietsche doctrinale* werd een Middelnederduitse vertaling gemaakt, overgeleverd in een handschrift

van omstreeks 1400. Deze verscheen in druk bij Jacob Winter te Maagdenburg in 1507. De *Dietsche doctrinale* is ook bekend in een Ripuarische vertaling; het handschrift is van 1436. De kartuizer Erhart Gross uit Neurenberg maakte van deze vertaling in 1443 een prozaversie. Deze werd vier keer gedrukt in de vijftiende eeuw, twee keer in Augsburg, twee keer in Straatsburg.

Een van de meest verspreide teksten van Boendale buiten de Nederlanden is het raadsgedicht *Hoemen ene stat regeren sal*.⁶⁰ Het bevat een opsomming van gedrag dat wordt verwacht van stadsbestuurders. De inhoud van het raadsgedicht wordt anno 2005 nog steeds toepasselijk geacht: het is dit voorjaar voorgelezen aan het eind van een vergadering van de PvdA-fractie in de Eerste Kamer, waarin over het gekozen burgemeesterschap was gesproken.⁶¹ Het komt voor in ruim twintig handschriften en is vóór de negentiende eeuw drie keer gedrukt, één keer in Nederland, twee keer in Duitsland. De vroegste optekening van het raadsgedicht dateert uit het midden van de veertiende eeuw: het wordt dan ingevoegd in een afschrift van *Der leken spiegel*. In het stadhuis van Emmerik hing in 1564 een paneel met de tekst, dat inmiddels verloren is gegaan. In het stadhuis van Bremen werd in 1491 een steen met inscriptie aangebracht, met een vertaling in het Latijn.⁶² De tekst raakte tevens verbonden met het stadhuis van Brussel, waar hij nog altijd te lezen is. De receptie strekt zich uit over de Nederlanden, het Nederrijngebied en Noord-Duitsland.

De overlevering van het raadsgedicht *Hoemen ene stat regeren sal* bepaalt ons bij een belangrijk contextueel gegeven dat voor een goed begrip van het werk van Boendale van belang is: het stadhuis. Zowel de buitenkant als het interieur van stadhuizen werden voorzien van leerzame voorstellingen. Jan Matthijssen, stadsklerk van Den Briel, zegt, kort na 1400, het volgende over de inrichting van de raadkamer:

Die raetkamer sal binnen suverlic ghemaect wesen ende besait van poortraturen ende bescreven mit goeden ouden wyser leeren, dairmen verder wijsheit ende vroetscip uut verstaen sal moghen; want men pleech te segghen: asien doet ghedencken.⁶³

Gegevens over de veertiende-eeuwse inrichting van schepenhuisen te Gent, Mechelen en Keulen wijzen uit dat recht, geschiedenis en ethiek de rode draad vormen in de stadhuisiconografie.⁶⁴ Net als in het werk van Boendale, voeg ik er meteen aan toe. Na dit terzijde over stadhuizen en hun inrichting als context voor een beter begrip van Boendales werk, keer ik terug naar mijn uitgangspunt, de variabiliteit van de middeleeuwse tekstcultuur.

Van kopiïsten en verzamelhandschriften naar Boendale en zijn werk

Voor Boendales werk zijn we, bij ontstentenis van autografen, aangewezen op de secundaire overlevering in het Middelnederlands, Middelnederduits en Hoogduits. Het gaat daarbij, zoals eerder opgemerkt, om ruim honderdtachtig handschriften en fragmenten, alsmede een reeks oude drukken.

Het Boendale-onderzoek is mijns inziens gebaat bij de studie van teksten in hun materiële verband. Dat betekent aandacht voor paleografische en codicologische aspecten van alle beschikbare handschriften en fragmenten, en studie van de erin voorkomende tekstcollecties. Ook gedrukte teksten verdienen aandacht. Zo ontstaat een beeld van de productieomstandigheden en het mogelijke publiek van alle materiële bronnen in de Nederlanden en daarbuiten. Interessant is alvast dat in de lijst van Boendale-handschriften identieke kopiïstenhanden voorkomen en dat diverse stads-klerken geïnteresseerd waren in zijn werk.

De handschriftelijke overlevering strekt zich uit over de veertiende tot en met de negentiende eeuw, alle eeuwen zijn vertegenwoordigd. Zo doet zich rond Boendale de mogelijkheid voor bij te dragen aan een onderzoeksterrein dat internationaal aanzien geniet en dat wordt aangeduid met de term 'mediëvisme'. Dat is een vorm van 'Gedächtnisgeschichte' die gericht is op de receptie van de Middeleeuwen vanaf het Humanisme tot heden.⁶⁵ Provenancegegevens van de materiële bronnen, eigendomsnotities en andere gebruikssporen functioneren daarbij vanzelfsprekend als additionele informatie.

Zo kom ik tot de voornaamste conclusie van mijn betoog. De traditionele vorm van tekstreconstructie kan profiteren van nieuwe inzichten rond de studie van verzamelschriften. Aandacht voor de overlevering van Boendales werk in alle materiële bronnen die we kennen, ook in relatie tot andere teksten die daarin voorkomen, draagt bij tot inzicht in de tekstgeschiedenis. Daarmee krijgen we beter zicht op de oorspronkelijke teksten. Sarah Westphal zegt het zo: '[...] the new understanding of *Sammelhandschriften* has provided powerful tools for the study of single medieval texts diachronically, during their period of active transmission'.⁶⁶ Onderzoek vanuit de feitelijke overlevering heeft echter als belangrijk voordeel dat recht wordt gedaan aan de variabiliteit van de middeleeuwse tekstcultuur.

De Nederlanden en het Duitse Rijk

Voordat ik toekom aan mijn dankwoord, vraag ik eerst nog uw aandacht voor het volgende. De receptie van Boendales oeuvre illustreert dat de Middelnederlandse literatuur geen in zichzelf gekeerd universum is. Ze is juist nauw verbonden met de Europese traditie.⁶⁷ De invloed van de Oudfranse letterkunde op die in de Nederlanden heeft sinds de dissertatie van Gerritsen (1963) een vertrouwd gezicht gekregen in het onderzoek naar de bewerkingstechniek van middeleeuwse ridderromans. Zelf hoop ik de komende jaren een bijdrage te leveren aan de bestudering van de literaire en culturele betrekkingen tussen de Nederlanden en de Duitstalige gebieden, die zich uitstrekken tot de Baltische Staten en Midden-Europa.

Vanaf omstreeks 1980 is in de medioneerlandistiek belangstelling ontstaan voor de literaire traditie in het Maas- en Rijngebied en is samenwerking op gang gekomen met Duitse mediëvisten.⁶⁸ Deze ontwikkelingen zijn belangrijk en dienen te worden uitgebouwd, zo mogelijk in samenwerking met Nederlandse germanisten. De territoria buiten het gebied tussen Maas en Rijn verdienen daarbij meer aandacht.⁶⁹ Bij de

literaire en culturele uitwisseling tussen de Nederlanden en de Duitstalige gebieden gaat het niet om incidentele of oppervlakkige contacten, maar om een intensief ideeënverkeer dat ook na de Middeleeuwen standhoudt.

Dankwoord

Aan het eind van deze rede richt ik gaarne een woord van dank tot al diegenen die aan de totstandkoming van deze benoeming hebben bijgedragen: het College van Bestuur en het bestuur van de Faculteit der Letteren, in het bijzonder ook de vorige decaan en huidige vice-rector Ton van Haften, die mij veel vertrouwen heeft geschonken. Daarbij vergeet ik niet dat Ton Anbeek en Ariane van Santen zich namens de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur in bijzondere mate hebben ingezet voor herbezetting van de leerstoel.

Waarde Van Oostrom, beste Frits,

Als student was ik getuige van je komst per 1 september 1982, als naaste medewerker heb ik je eind 2001 zien vertrekken. In de bijna twintig Leidse jaren heb je geschiedenis geschreven. Zowel de medioneerlandistiek, de neerlandistiek als de geesteswetenschappen hebben veel aan je te danken. Je was mijn scriptiebegeleider, de hoogleraar die ik assisteerde en trad op als mijn promotor. Je nam me in dienst en betrok me ruimhartig bij het NLCM-project, dat een deel van ons leven werd. Je leerde me onderwijs, onderzoek en bestuur alledrie belangrijk te vinden. Door je voorbeeld liet je zien dat een neerlandicus een bijzondere verantwoordelijkheid draagt ten aanzien van de samenleving. Het spreekt vanzelf dat ik je als mijn leermeester beschouw.

Waarde collega's van de sectie Oudere Letterkunde, beste Ton en Ludo,

Onze sectie is wetenschappelijk actief, doet aan popularisering en heeft specialistische kennis in huis op het vlak van digitale media. Met respect voor ieders sterke kanten, en met jullie medewerking, hoop ik onze afdeling tot verdere bloei te brengen. Die bloei wordt op bijzondere wijze bevorderd door Geert Warnar en de bij diens VIDI-project betrokken Wybren Scheepsma, Lydeke van Beek, Esther Jonker en Anneke Mulder-Bakker. Ook de inzet van Albert van Es en Henk de Kooker stel ik bijzonder op prijs.

Waarde collega's van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur,

Velen van jullie hebben bijgedragen aan mijn opleiding tot neerlandicus. Dat ik nadien jullie collega zou worden en nu hier sta, was niet te voorzien, maar scheidt een bijzondere band. De eenheid van de neerlandistiek is een idee dat ons verbindt.

Waarde overige collega's, in Leiden, Nederland, Vlaanderen en elders, zowel binnen als buiten de neerlandistiek,

Ik hecht grote waarde aan voortzetting en verdieping van onze samenwerking op het terrein van onderwijs en onderzoek. De onderwijscontacten met afdelingen Nederlands in het buitenland ervaar ik als bijzonder waardevol.

Waarde collega's van het onderzoeksinstituut Pallas, beste Juliette, Lia en Lenie,
Met jullie werk ik veel samen. Dat doe ik met plezier en daar dank ik jullie voor!

Dear students participating in the MPhil in Literature programme,
Next semester will be the first occasion on which we will meet in the track 'Literature in a Cultural-Historical Perspective'. I really look forward to our discussions and I hope to learn from your knowledge and cultural background.

Waarde overige studenten,
Jullie zijn wat mij betreft geen 'klanten' – zoals het ambtelijk jargon jullie soms omschrijft – maar persoonlijkheden met een intellectuele capaciteit. Goed onderwijs hangt in de eerste plaats af van de docent, maar ook van jullie inbreng en betrokkenheid. Laten we ons dus gezamenlijk verdiepen in die afwijkende middeleeuwse tekstcultuur om ons inzicht te vergroten en ons denken te scherpener. Met de Universiteitsbibliotheek, de Bijzondere Collecties en de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta onder handbereik is Leiden daarvoor een schitterende plek.

Ten slotte gedenk ik mijn ouders. Ik dank hen en alle anderen die hebben bijgedragen aan mijn opvoeding en vorming. Ik eindig met het beste dat me is overkomen: mijn beide dochters en vóór alles Irene, mijn dierbare echtgenote, die me al meer dan een kwarteeuw steunt en inspireert.

Ik heb gezegd.

Bijlage: Het werk van Jan van Boendale

Brabantsche yeesten (circa 1316, eerste versie)

> 12.152 verzen, in latere versies nog ruim 4000 verzen toegevoegd

Brabantsche yeesten (1318, tweede versie)

Korte kroniek van Brabant (1322, eerste versie)

> circa 350 verzen

Brabantsche yeesten (circa 1324, derde versie)

Der leken spiegel (circa 1325-1330)

> 21.818 verzen

Sidrac (1329)

> proza

Korte kroniek van Brabant (1332/33, tweede versie)

> iets langer dan de eerste versie

Jans teesteye (tussen 1330 en 1334)

> 4104 verzen

Brabantsche yeesten (circa 1335, vierde versie)

Van den derden Eduwaert (kort na 1340)

> 2018 verzen

Melibeus (1342)

> 3771 verzen

Boec exemplaer (vóór de *Dietsche doctrinale*)

> lengte onbekend, fragmentarisch overgeleverd, 298 (en 144?) verzen

Dietsche doctrinale (1345)

> 6673 verzen

Boec van der wraken (1346, eerste versie)

Brabantsche yeesten (circa 1347, vijfde versie)

Hoemen ene stat regeren sal (vóór circa 1350)

> circa 20 verzen

Brabantsche yeesten (1351, zesde versie)

Boec van der wraken (1351, tweede versie)

> 5870 verzen

Totaal: ruim zestigduizend verzen + het proza van de *Sidrac*

Noten

- * Mijn dank gaat uit naar drs. Cees Braas (Culemborg) en drs. Esther Jonker (Leiden) voor hun commentaar op een eerdere versie van de tekst.
- 1 Van OOSTROM 2003, 17-18 en 34-36 (inclusief andere verschijnselen van variatie). Jacob van Maerlant maakt in de epiloog van de *Rijmbijbel* (1271) een onderscheid tussen klerken en kopiïsten: de eersten worden uitgenodigd zijn tekst te verbeteren (vs. 34.801-34.807), de laatsten worden gewaarschuwd zijn tekst niet te corrumperen (vs. 34.808-34.820). Citaten naar GYSSELING 1977-1987, II/3.
 - 2 SABEL & BUCHER 2001, en daarin vooral de bijdrage van Ziolkowski.
 - 3 Hierna wordt in een bijlage een overzicht gegeven van het werk van Jan van Boendale.
 - 4 Vgl. STEIN 1990 (vijf versies van de *Brabantsche yeesten*), Van ANROOIJ 1995/a (zesde versie van de *Brabantsche yeesten*, twee versies van het *Boec van der wraken*), Van ANROOIJ 2002 (twee versies van de *Korte kroniek van Brabant*).
 - 5 CERQUIGLINI 1989. Het boek was van grote invloed op de New Philology (vgl. SPECULUM 1990). Vgl. GERRITSEN 2000, 10-14.
 - 6 Vgl. STACKMANN 1993, STACKMANN 1994 en STACKMANN 1998.
 - 7 In de neerlandistiek bestond in de twintigste eeuw overigens wel een traditie om tekstkritische terughoudendheid te betrachten (BOUWMAN 2003). Daarin past het verschijnen van diplomatische edities waarin integraal de paralleloverlevering in beeld wordt gebracht, zoals de *Reynaert*-editie van Hellinga (1952) en de editie van *Karel ende Elegast* van Duinhoven (1969). Studie van de variabele tekstoverlevering was daarbij op zich geen onderzoeksdoel. Zie in dit verband de opmerkingen van Duinhoven in diens kritische editie van de *Karel ende Elegast* (DUINHOVEN 1998, 102-103). Onderzoek naar de geschiedenis van het editeren in Nederland is – daar treed ik Bouwman in bij – een desideratum.
 - 8 Van OOSTROM 1996/a.
 - 9 Zie reeds Van OOSTROM 1985, m.n. 211-213, in reactie op GERRITSEN 1975, ‘Gerritsens meest fundamentele en stellig zijn meest vërreikende publikatie’, aldus Van Oostrom (p. 198). Gerritsen stelde voor de traditionele literatuurgeschiedschrijving te vervangen door een ‘schetskaart’, waarbij niet *teksten* maar *handschriften* het uitgangspunt zouden vormen.
 - 10 WACKERS 1996, 33.
 - 11 In de jaren veertig van de twintigste eeuw was ook Hellinga de weg van de handschriftenstudie ingeslagen (Van ANROOIJ 2003/a, 222-224). De manier waarop VERMEEREN 1962, ix daarop terugblijkt, is veelzeggend: ‘Deze bijdrage [HELLINGA 1949, WvA] laat zien, dat tegenwoordig de probleemstelling gericht moet zijn op de bronnen zoals zij voor ons liggen, en dat daarom ook de variantenstudie bepaald moet worden door de vraag: “Waarom staat er wat er staat?”. Sluit dit in dat studie van de handschriften zelf meer dan ooit een dwingende eis is geworden, het voert bovendien tot de erkenning dat grondslag en doel van het filolo-

gisch onderzoek moeten zijn: de tekst in zijn codicologisch verband. [...] Het komt er daarbij vooral op aan, zich rekenschap te geven van de vaak grote ingewikkeldheid van elk geval. Men kan de teksten niet kennen zonder de boeken waarin zij voorkomen te bestuderen, terwijl daarbij de eis gesteld moet worden, dat deze boeken in het tijdsbeeld waarin zij behoren geplaatst worden.’

- 12 KLEIN 1997. Zie recent BIEMANS 2005.
- 13 Van ANROOIJ 2004. De studie van verzamelhandschriften staat centraal in NICHOLS & WENZEL 1996. NICHOLS 1997, 10 geeft aan de aanduiding ‘Material Philology’ te prefereren boven ‘New Philology’.
- 14 KWAKKEL 2002, 3-7 en (zeer gedetailleerd) GUMBERT 2004.
- 15 WESTPHAL 1999, 75-77.
- 16 Van ANROOIJ 2003/a.
- 17 BIEMANS 1997, I, 252-262 geeft een overzicht van alle hem bekende clusters.
- 18 KWAKKEL 2002.
- 19 BIEMANS 1997, I, 261. Biemans brengt op dezelfde pagina twee *Spiegel historiael*-handschriften, van dezelfde hand, voorzichtig in verband met ‘Gent of omgeving’. Beide handschriften dateren uit het eerste kwart van de veertiende eeuw. Voortgaand onderzoek zal, naar hij vermoedt, uitwijzen dat clusters van handschriften kunnen worden gesitueerd in steden als Brugge, Antwerpen en Brussel (p. 262).
- 20 Nadere documentatie bij BIEMANS 1997, I, 253-256.
- 21 DE WACHTER, SCHLUSEMANN, SLEIDERINK [e.a.] 2001, 31, 40 en 45. De afschriften vertonen opmerkelijke verschillen.
- 22 BRINKMAN 1998, ook voor het vervolg. Het is de vraag in hoeverre de door Brinkman beschreven situatie al eerder bestond.
- 23 BRINKMAN 2004 brengt een schat aan gegevens bijeen – waaronder beeldmateriaal – over stedelijke beroepsschrijvers in de Nederlanden en daarbuiten, vanaf de late veertiende eeuw tot in de twintigste eeuw.
- 24 BRINKMAN & MULDER 2003, ook voor het vervolg.
- 25 CAPPON 2005, 21.
- 26 Van den BICHELAER 1998, hoofdstuk II/8.
- 27 OOSTERBOSCH 1992, I, 197-199. MURRAY 1995, 86-90 noemt Vlaamse voorbeelden. Oosterbosch noemt de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Jacques de Hemricourt als notaris en secretaris van de schepenen van Luik (p. 199 n. 316).
- 28 BRINKMAN 1997. Het handschrift is integraal uitgegeven in BRINKMAN 1995. De Leidse stadsklerk riep de hulp in van twee andere kopiïsten (vgl. p. 17-19 van laatstgenoemde publicatie).
- 29 Dr. E. Kwakkel (University of Victoria en Vrije Universiteit Amsterdam) is doende de veertiende-eeuwse commerciële boekenmarkt in de Nederlanden in kaart te brengen. Daartoe vergelijkt hij tientallen volkstalige handschriften paleografisch met zo’n vierduizend documentaire bronnen. Hij doet dat in het kader van het VNC-project ‘Databank van veertiende-eeuwse niet-literaire Nederlandse

teksten. Opbouw en linguïstisch onderzoek, dat wordt uitgevoerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam (projectleiders: prof.dr. P.Th. van Reenen en prof.dr. A.A. den Hollander).

- 30 BREMMER 2004, ook voor het vervolg.
- 31 Ik noem enkele dertiende-eeuwse voorbeelden uit de literatuurgeschiedenis. Overbekend in dit opzicht is *Van den vos Reynaerde*. Van OOSTROM 1996/b wijst op een passage in Maerlants *Graal-Merlijn* (circa 1261), een kort geding voor Gods rechterstoel tussen Maria en Maskeroen, de procureur van Lucifer, dat mogelijk mag worden opgevat als echo van een dispuut uit het rechtskundige scholastieke onderwijs. De anonieme auteur van de *Rijmkroniek van Holland* (1280-1282), die werkte in opdracht van Floris V, geeft op basis van Latijnse bronnen uit het klooster Egmond een overzicht van de graven die over Holland regeerden; daaraan koppelt hij de vraag '[...] hoe verre dat haer ganc / Met rechte gaet in Vrieslant' (BURGERS 2004, C/8-9 resp. A/8-9; vgl. tevens C/37 resp. A/37). In een ererede op hertog Jan I van Brabant (1298, of kort daarna) wordt Vrou Minne in een rechtszitting aangeklaagd door vier gepersonifieerde deugden (Van ANROOIJ 2003/b).
- 32 In GYSSELING 1977-1987, I/1 zijn alle Middelnederlandse ambtelijke bescheiden uit de periode 1210-1283 uitgegeven voor zover bewaard in materiële bronnen van vóór 1300. Hierin komt een 'Register van schrijfcentra' (p. xxi-xxvii) voor met 169 namen, overwegend van steden uit de zuidelijke Nederlanden. Brugge spant de kroon met 330 stukken (vanaf 1262), Gent volgt met 53 stukken (vanaf circa 1210/30). De grafelijke kanselarij van Holland is met 18 stukken vertegenwoordigd (vanaf 1267), steden uit de noordelijke Nederlanden komen in genoemde periode niet verder dan één of hooguit enkele vermeldingen. Vgl. voor een nadere analyse GYSSELING 1971.
- 33 NEVEJANS 2001-2002, hoofdstuk 5, par. 2.2 (vgl. GYSSELING 1977-1987 I/1, nr. 4). In het midden van de veertiende eeuw had Gent tien stadsklerken in dienst (MURRAY 1995, 83).
- 34 MURRAY 1995, 82 (Ieper) en SCHOUTEET 1973, 6 (Brugge). In het midden van de veertiende eeuw had Brugge minstens twaalf stadsklerken in dienst (MURRAY 1995, 83).
- 35 OOSTERBOSCH 1992, I, 202.
- 36 PRIMS 1933, 311-312.
- 37 BURGERS, DIJKHOF & KRUISHEER 1996, 195 en 199; tenzij anders aangegeven zijn ook de volgende gegevens aan dit artikel ontleend.
- 38 Zo iemand was Meister Hesse uit Straatsburg, die tussen 1233 en 1237 in oorkonden voorkomt als 'Hesso notarius burgensium', wiens literaire oordeel hoog werd geschat door Rudolf von Ems (PETERS 1983, 250-254).
- 39 DIJKHOF 2002.
- 40 GYSSELING 1971, 29-30 signaleert er twee. Ze zijn actief resp. 1273-1295 en 1279-1300 en werken in 1282 en 1283 bovendien samen. Ze produceren ambtelijke stukken.

- 41 Inheemse notarissen in de Nederlanden worden vanaf omstreeks 1270 overigens voorafgegaan door ambtsgenoten uit Italië (OOSTERBOSCH 1992, I, 152-157 en Van den BICHELAER 1998, 22-26). MURRAY 1995, 24-27 wijst op Italiaanse notarissen in Vlaanderen vanaf 1280.
- 42 De Maerlant-illuminaties worden onderzocht in MEUWESE 2001. De miniatuurschilderkunst was in de zuidelijke Nederlanden in de dertiende eeuw in handen gekomen van lekenateliers, met Brugge en Gent als belangrijke centra. De versierde boeken bevatten tot de late dertiende eeuw echter Latijnse en Franse teksten (SMEYERS 1998, 111-172).
- 43 JANOTA 2004.
- 44 Voor het volgende zij korthedshalve verwezen naar Van ANROOIJ 1994/a en KINABLE 1998.
- 45 Een universitaire graad was ook nadien geen vereiste om stadsclerk te worden, maar met het verstrijken van de tijd nam het aantal gestudeerde stadsklerken wel toe (ZAHND 1996, 463 en *passim*).
- 46 GERRITSEN, Van DIJK, LIE [e.a.] 1994.
- 47 Van ANROOIJ 1994/b, 81 en 141 (tekst ontstaan in 1302/03) en CORBELLINI 2002.
- 48 Van TOL 1936, lxxvi-lxxvii.
- 49 Van ANROOIJ 1995/a, 49-52.
- 50 Van ANROOIJ 1994/a, Van LEEUWEN 1998, Van LEEUWEN 2001 en Van LEEUWEN 2002.
- 51 Van ANROOIJ 1995/a, 48-49.
- 52 Een saillant detail in dit verband is dat één van Boendales naaste collega's de notaris Henricus de Mere was, priester en kapelaan in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Deze Henricus, met wie Boendale in een notariële akte van 12 oktober 1336 wordt genoemd, stelde in de periode 1349-1356 diverse akten op met Antwerpse schepenen als getuigen of zegelaars. In 1355 wordt hij aangeduid als 'onsen geswoernen clerck' (stadsclerk) en beloond voor reeds bewezen en nog te bewijzen diensten (OOSTERBOSCH 1992, I, 203-204; II, nr. 13 en 68).
- 53 AVONDS 1994. Johan Rothe is kort na 1400 de eerste Duitstalige auteur die het begrip gebruikt in een raadsgedicht. PETERS 1983 noemt Rothe en wijst vervolgens het Algemeen Belang aan als begrip dat typisch voor stadsklerken zou kunnen zijn (p. 262-263). Zie voor het 'gemeinem nutze' ook de verwijzing op p. 161 (Augsburg, 1347).
- 54 Van DIJK 1993.
- 55 HONEMANN 1983.
- 56 Keulen: Gottfried Hagen; Lübeck: Albrecht von Bardewick, Alexander Huno (EIS & KEIL 1961-1962, 190), Luder von Ramesloh (EIS & KEIL 1961-1962, 203), Johann Rode; Antwerpen: Jan van Boendale; Ukkel: Willem van den Mortre (Van ANROOIJ 1995/b en Van ANROOIJ 1997, 41-42). Willem van den Mortre was griffier van de schepenbank van Ukkel. Hij legde in 1337 het gewoonterecht van Ukkel vast – dit recht gold tevens als landrecht van Brabant – en noteerde bio-

grafische informatie over de Negen Besten. Hij gebruikte voor dit laatste een sproke van Maerlant als bron. Relatief vroeg is ook Jan Cousmaker (Johannes Caligator), stadsklerk van Leuven (1349-1351) (AVONDS 1992). Hij had een universitaire graad en schreef in het Latijn een *Speculum morale* (1347-1351?), een vorstenspiegel ten behoeve van Jan III van Brabant. Afzonderlijke vermelding verdient ten slotte de Dordtse stadsklerk Melis Stoke (BURGERS 2004, ix-xi). Die trad in 1299 in dienst van de Hollandse graaf Jan II en vervaardigde kort daarop een vervolg op de anonieme *Rijmkroniek van Holland*, die zo'n twintig jaar tevoren aan het Hollandse hof was ontstaan. Al deze namen – behalve Gottfried Hagen en Jan van Boendale – niet bij PETERS 1983, mogelijk omdat ze een strikt literair selectie criterium hanteerde?

- 57 DESCHAMPS 1980, 6.
- 58 Van TOL 1936, xxxix-xl.
- 59 Vgl. voor het volgende BIERSchWALE & Van LEEUWEN 2005, nr. 9, 14, 15 en 17.
- 60 Tenzij anders vermeld, zijn de volgende gegevens over tekst en receptie ontleend aan Van ANROOIJ 1992/a en BIERSchWALE & Van LEEUWEN 2005, nr. 1.
- 61 HOE MEN 2005.
- 62 MEIER 2003, 45 (zie ook de afbeelding op p. 47).
- 63 FRUIN & POLS 1880, 80.
- 64 Van ANROOIJ 1997, 197 (Mechelen); MARTENS 1989, 162-171 (Gent); BUCHMANN 2000 en GEIS 2000 (Keulen). Een midden-veertiende-eeuwse glos bij het 'Sächsischen Weichbildrecht' stelt dat men 'in dem rathuse [soll] lazyn malen daz gestrenge gerichte unsers herren' (MEIER 1996, 356). In het stadhuis van Neurenberg werden in de veertiende eeuw schilderijen aangebracht met juridische exempelen die teruggingen op Valerius Maximus, Plutarchus en Agellius (Van de WAAL 1952, II, 128, sub 265). Voor de vijftiende eeuw en later, zie Van de WAAL 1952, I, 258 e.v. (met de bijbehorende noten in dl. II) en MOELANDS & De SMIDT 1999.
- 65 Van KESTEREN 2004, m.n. hoofdstuk 7.
- 66 WESTPHAL 2001, 693.
- 67 Van OOSTROM 1994-1995.
- 68 Deze ontwikkeling wordt nader beschreven in Van ANROOIJ (ter perse), alwaar nadere literatuuropgaven. Zie recent TERVOOREN 2005. Dr. G. Warnar (Universiteit Leiden) en prof.dr. H.J. Schiewer (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) geven leiding aan het door NWO gefinancierde internationaliseringsproject 'The Gottesfreunde and the Textual Culture of Vernacular Mysticism in the Rhineland and the Low Countries (1300-1550)'.
- 69 Vgl. Van ANROOIJ 1992/b.

Bibliografie

Gedrukte bronnen

- Van ANROOIJ 1992/a – W. van Anrooij, Hoemen ene stat regeren sal. Een vroege stads-tekst uit de zuidelijke Nederlanden, in: *Spiegel der Letteren* 34, 139-157.
- Van ANROOIJ 1992/b – W. van Anrooij, Middelnederlandse literatuur, Noord-Duitsland en de Oostzeelanden, in: *Literatuur* 9, 362-363.
- Van ANROOIJ 1994/a – W. van Anrooij, Recht en rechtvaardigheid binnen de Antwerpse School, in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 9) 149-163 en 399-405.
► www.dbnl.nl/tekst/anno001rech01 (16.12.2005).
- Van ANROOIJ 1994/b – W. van Anrooij (vert.), *Boek van de wraak Gods*. Amsterdam.
- Van ANROOIJ 1995/a – W. van Anrooij, Boendales Boec van der wraken: datering en ontstaansgeschiedenis, in: *Queeste* 2, 40-53.
- Van ANROOIJ 1995/b – W. van Anrooij, Een vroege receptiegetuige van het gedicht Van neghen den besten, in: *Millennium* 9, 3-13.
- Van ANROOIJ 1997 – W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam.
- Van ANROOIJ 2002 – W. van Anrooij, Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding, in: W. van Anrooij e.a., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 24) 9-16, 159-160 en 183-196 (gemeenschappelijke bibliografie).
- Van ANROOIJ 2003/a – W. van Anrooij, Met het oog op de dichter. Wytze Gerbens Hellinga (1908-1985), in: W. van Anrooij, D. Hogenelst & G. Warnar, *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 221-234, 283-286 en 317-320.
- Van ANROOIJ 2003/b – W. van Anrooij, Duitse lof voor een Brabantse hertog. De ererede op Jan I, in: *Queeste* 10, *Hertog Jan I van Brabant*, 127-145.
- Van ANROOIJ 2004 – W. van Anrooij, De wandelende tekst. Middeleeuwse verhalen veranderen voortdurend, in: *De Academische Boekengids* nr. 45, 22-23.
► www.academischeboekengids.nl/abg/do.php?a=show_visitor_artikel&id=302 (16.12.2005).
- Van ANROOIJ (ter perse) – W. van Anrooij, Literatuur in een land zonder grenzen. N.a.v. A. Lehmann-Benz, U. Zellmann & U. Küsters (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster [etc.], 2003 (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5) ter perse voor *Queeste*.

- AVONDS 1992 – P. Avonds, Caligator (Cousmaker, Coussemaecker), Johannes (Jan), in: *Nationaal biografisch woordenboek*. Dl. 14. Brussel, 97-102.
- AVONDS 1994 – P. Avonds, Ghemeyn oirbaer. Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw, in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 9) 164-180.
- VAN DEN BICHELAER 1998 – A. van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek*. Amsterdam.
- BIEMANS 1997 – J.A.A.M. Biemans, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven, 2 dln. (Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, Codicologie en Diplomatiek 2).
- BIEMANS 2005 – J.A.A.M. Biemans, De 'corrector' in de Lancelotcodex. Een hachelijk avontuur, waarbij aan het eind toch een nieuw perspectief gloort, in: R. Sleiderink, V. Uyttersprot & B. Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven, 359-375.
- BIERSCHWALE & VAN LEEUWEN 2005 – H. Bierschwale & J. van Leeuwen, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und niederländische Stadtregimentslehren des Mittelalters*. Frankfurt am Main [etc.] (Kultureller Wandel vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit 8).
- BOUWMAN 2003 – A. Bouwman, Zestig jaar filologie. Jacob Wijbrand Muller (1858-1945), in: W. van Anrooij, D. Hogenelst & G. Warnar (red.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 137-149, 274-276 en 307-309.
- BREMMER 2004 – R.H. Bremmer Jr, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. Hilversum (Fryske Akademy 949).
- BRINKMAN 1995 – H. Brinkman (ed.), *Het handschrift-Jan Phillipsz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Germ. Qu. 557*. Hilversum (Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden 2).
- BRINKMAN 1997 – H. Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 53).
- BRINKMAN 1998 – H. Brinkman, Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400, in: *Queeste* 5, *Comburg-nummer*, 98-113.
- BRINKMAN 2004 – H. Brinkman, De hardnekkige Middeleeuwen. Persistentie van literaire productie- en transmissievormen, in: *Queeste* 11, 184-203.
- BRINKMAN & MULDER 2003 – H. Brinkman & H. Mulder, Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief. Hs. Brussel KB

- 16.762-75 en het Comburgse handschrift, in: *Queeste* 10, 27-78.
- BUCHMANN 2000 – N. Buchmann, Die Malereifragmente aus dem Hansasaal, in: W. Geis & U. Krings (red.), *Köln: Das gotische Rathaus und seine historische Umgebung*. Köln, 415-438.
- BUMKE 1979 – J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München.
- BURGERS 2004 – J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366-1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke*. Den Haag (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 251).
- BURGERS, DIJKHOF & KRUISHEER 1996 – J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof & J.G. Kruisheer, De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*. Utrecht, 191-211.
- CAPPON 2005 – C.M. Cappon, Het notariaat in de late Middeleeuwen (± 1250 - ± 1540). Inleiding: de continuïteit van het notariaat, in: A.Fl. Gehlen & P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250 -1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Deventer (Ars Notariatus 117).
- CERQUIGLINI 1989 – B. Cerquiglini, *Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie*. Paris.
- CORBELLINI 2002 – S. Corbellini, Albertanus van Brescia in de Nederlanden, in: W. van Anrooij e.a., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 24) 95-108, 170-171 en 183-196 (gemeenschappelijke bibliografie).
- DESCHAMPS 1980 – J. Deschamps, Le livre de Sidrac, Moezelfrankisch afschrift van de Middelnederlandse vertaling [...], in: *Driemaandelijks Informatiebulletin Koninklijke Bibliotheek Albert I* 24, nr. 1, 5-7.
- DE WACHTER, SCHLUSEMANN, SLEIDERINK [e.a.] 2001 – L. De Wachter, R. Schlusemann, R. Sleiderink [e.a.], *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Leuven (Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 6).
- VAN DIJK 1993 – H. van Dijk, Maerlant en de fantasten, in: F.A.H. Berndsen, H. van Dijk & G.J. de Vries (red.), *Poëtica-onderzoek in de praktijk*. Groningen, 33-38.
- DIJKHOF 2002 – E.C. Dijkhof, De relatie tussen de grafelijke kanselarij en het Egmondse scriptorium gedurende de dertiende eeuw, in: G.N.M. Vis (red.), *De abdij van Egmond. Geschreven en beschreven*. Hilversum (Egmondse Studiën 4) 31-57.
- DUINHOVEN 1998 – *Karel ende Elegast*. Vertaald door K. Eykman. Bezorgd en ingeleid door A.M. Duinhoven. Amsterdam.

- EIS & KEIL 1961-1962 – G. Eis & G. Keil, Nachträge zum Verfasserlexikon, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 83, 167-226.
- FRUIN & POLS 1880 – J.A. Fruin & M.S. Pols (ed.), *Het Rechtsboek van Den Briel, beschreven in vijf tractaten*. 's Gravenhage (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste Reeks 1).
 ► www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/F1/briellrb/liste.htm (16.12.2005).
- GEIS 2000 – W. Geis, Die Neun Guten Helden, der Kaiser und die Privilegien, W. Geis & U. Krings (red.), *Köln: Das gotische Rathaus und seine historische Umgebung*. Köln, 387-413.
- GERRITSEN 1963 – W.P. Gerritsen, *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. Assen, 2 dln. (Neerlandica Traiectina 13).
- GERRITSEN 1975 – W.P. Gerritsen, Geschiedverhaal of schetskaart, in: *De Nieuwe Taalgids* 68, 89-109.
 ► www.dbnl.org/tekst/gerr010gesc01 (16.12.2005).
- GERRITSEN 2000 – W.P. Gerritsen, *Wat doen de burenen? De medioneerlandistiek en de bestudering van middeleeuwse litteratuur in het buitenland*. Utrecht.
- GERRITSEN, Van DIJK, LIE [e.a.] 1994 – W.P. Gerritsen, H. van Dijk, O.S.H. Lie [e.a.], A Fourteenth-century Vernacular Poetics: Jan van Boendale's 'How Writers Should Write' (with a Modern English Translation of the Text by E. Kooper), in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge (Cambridge Studies in Medieval Literature 21) 245-260.
- GUMBERT 2004 – J.P. Gumbert, *Codicologische eenheden - opzet voor een terminologie*. Amsterdam (Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 67/2).
- GYSELING 1971 – M. Gysseling, De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Nieuwe Reeks, 27-35.
- GYSELING 1977-1987 – M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Leiden, 2 dln. in 15 bndn.
- HELLINGA 1949 – W.Gs Hellinga, Zes verdwaalde verzen in de Beatris, in: *Huldeboek Pater Dr Bonaventura Kruitwagen O.F.M. aangeboden op Sint Bonaventura 14 juli 1949 ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijf en zeventigste verjaardag*. 's-Gravenhage, 178-195.
- HONEMANN 1983 – V. Honemann, Die Stadtschreiber und die deutsche Literatur im Spätmittelalter und der Frühen Neuzeit, in: W. Haug, T.R. Jackson & J. Janota (red.), *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts. Dubliner Colloquium 1981*. Heidelberg (Reihe Siegen 45, Germanistische Abteilung) 320-353.
- JANOTA 2004 – J. Janota, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit*. Dl. III/1, *Orientierung durch volkssprachige Schriftlichkeit*. Tübingen.

- VAN KESTEREN 2004 – R. van Kesteren, *Het verlangen naar de Middeleeuwen. De verbeelding van een historische passie*. Amsterdam.
- KINABLE 1998 – D. Kinable, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van Jans teesteyne en de Lekenspiegel*. Diss. Leiden.
- KLEIN 1997 – J.W. Klein, De handschriften: beschrijving en reconstructie, in: B. Besamusca & A. Postma (ed.), met een verantwoording van de editie door W.P. Gerritsen en een beschrijving van de handschriften door J.W. Klein, *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 1 (vs. 1-5530, voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment)*. Hilversum (Middelnederlandse Lancelotromans 4).
- KWAKKEL 2002 – E. Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven (Miscellanea Neerlandica 27).
- VAN LEEUWEN 1998 – J. van Leeuwen, ...dat anxelike oordeel groot... Jan van Boendales visie op de absolute gerechtigheid bij het Laatste Oordeel (ca. 1330), in: *Trajecta* 7, 97-110.
- VAN LEEUWEN 2001 – J. van Leeuwen, Mag Melibeus wraak nemen? Conflictbeheersing in Middelnederlandse moraliserend-didactische literatuur, in: *Queeste* 8, 27-49.
- VAN LEEUWEN 2002 – J. van Leeuwen, Balancerend tussen strengheid en barmhartigheid. Rechtvaardige rechters en goede vorsten in de Antwerpse School, in: W. van Anrooij e.a., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 24) 81-93, 169-170 en 183-196 (gemeenschappelijke bibliografie).
- MARTENS 1989 – M.P.J. Martens, *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*. Brussel (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, Jrg. 51, Nr. 46).
- MEIER 1996 – U. Meier, Vom Mythos der Republik. Formen und Funktionen spätmittelalterlicher Rathausikonographie in Deutschland und Italien, in: A. Löther, U. Meier, N. Schnitzler [e.a.] (red.), *Mundus in Imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner*. Mit einem Geleitwort von R. Koselleck. München, 345-387.
- MEIER 2003 – U. Meier, Freiheit und Recht, Rat und Tat. Zur Selbstdarstellung des Stadtbürgertums in den Bildprogrammen niederdeutscher Rathäuser des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, in: U. Schädler-Saub & A. Weyer (red.), *Mittelalterliche Rathäuser in Niedersachsen und Bremen. Geschichte - Kunst - Erhaltung*. Petersberg, 35-48.
- MEUWESE 2001 – M.L. Meuwese, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants Rijmbijbel en Spiegel historiael*. Diss. Leiden.
- MOELANDS & DE SMIDT 1999 – M.A. Moelands & J.Th. de Smidt (red.), *Weegschaal en zwaard. De verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland*. Den Haag.

- MURRAY 1995 – J.M. Murray, with the collaboration of W. Prevenier and M. Oosterbosch, *Notarial Instruments in Flanders between 1280 and 1452*. Brussel.
- NEVEJANS 2001-2002 – A. Nevejans, *De administratie van de Gentse schepenen van de Keure in de 14de eeuw*. Gent, Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent.
 ► www.thesis.net/gent_schepenbank/gent_schepenbank_inhoud.htm (16.12.2005).
- NICHOLS 1997 – S.G. Nichols, Why Material Philology?, in: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 116, 10-30.
- NICHOLS & WENZEL 1996 – S.G. Nichols & S. Wenzel (red.), *The Whole Book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ann Arbor.
- OOSTERBOSCH 1992 – M. Oosterbosch, *Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late Middeleeuwen (1314-1531). Een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief*. Diss. Katholieke Universiteit Leuven, 3 dln. in 4 bndn.
- VAN OOSTROM 1985 – F.P. van Oostrom, Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde, in: A.M.J. van Buuren, H. van Dijk, O.S.H. Lie [e.a.] (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht, 198-216 en 355-357.
- VAN OOSTROM 1987 – F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam (sindsdien vertaald in het Engels en vele malen herdrukt).
- VAN OOSTROM 1994-1995 – F. van Oostrom, Middle Dutch Literature as a Mirror of European Culture, in: *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. A Yearbook*, 70-80.
- VAN OOSTROM 1996/a – F. van Oostrom, *Maerlants wereld*. Amsterdam (sindsdien vele malen herdrukt).
- VAN OOSTROM 1996/b – F. van Oostrom, Jacob van Maerlant bewerkt de Maskeroen. Het recht als voedingsbodem voor episch drama, in: R.L. Erenstein (hoofddred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 10-15.
- VAN OOSTROM 2003 – F. van Oostrom, *Academische kwesties. Van middeleeuwse literatuur naar universiteit en maatschappij*. Utrecht, Oratie Universiteit Utrecht.
- PETERS 1983 – U. Peters, *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 7).
- PRIMS 1933 – F. Prims, Antwerpsche teksten uit de jaren 1292-1312 en de eerste Brabantse teksten in onze taal, in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 301-357.
- SABEL & BUCHER 2001 – B. Sabel & A. Bucher (red.), *Der unfeste Text. Perspektiven auf einen literatur- und kulturwissenschaftlichen Leitbegriff*. Würzburg.
- SCHOUTEET 1973 – A. Schouteet, *De klerken van de vierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen bewaard op het Brugse Stadsarchief*. Brugge (Brugse Geschiedbronnen 3).

- SMEYERS 1998 – M. Smeyers, *Vlaamse miniaturen van de 8te tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*. Leuven.
- SPECULUM 1990 – *Speculum* 65, *The New Philology*, 1-108.
- STACKMANN 1993 – K. Stackmann, Die Edition – Königsweg der Philologie?, in: R. Bergmann & K. Gärtner, unter Mitwirkung von V. Mertens, U. Müller & A. Schwob (red.), *Methoden und Probleme der Edition mittelalterlicher deutscher Texte. Bamberger Fachtagung 26.-29. Juni 1991. Plenumsreferate*. Tübingen, 1-18.
- STACKMANN 1994 – K. Stackmann, Neue Philologie?, in: J. Heinze (red.), *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*. Frankfurt am Main [etc.], 398-427.
- STACKMANN 1998 – K. Stackmann, Autor – Überlieferung – Editor, in: E.C. Lutz (red.), *Das Mittelalter und die Germanisten. Zur neueren Methodengeschichte der Germanischen Philologie. Freiburger Colloquium 1997*. Freiburg/Schweiz, 11-32.
- STEIN 1990 – R. Stein, Wanneer schreef Jan van Boendale zijn Brabantsche yeesten?, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106, 262-280.
- TERVOOREN 2005 – H. Tervooren, 'Van der Masen tot op den Rijn'. Ein Handbuch zur Geschichte der volkssprachlichen mittelalterlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas. Unter Mitarbeit von C. Kirschner & J. Spicker. Berlin.
- Van Tol 1936 – J.F.J. van Tol (ed.), *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam.
 ► www.dbnl.org/tekst/_sid001boek01_01 (16.12.2005).
- VERMEEREN 1962 – P.J.H. Vermeeren, Inleiding, in: W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebragt, ingeleid en toege-licht door P.J.H. Vermeeren. Zwolle (Zwolve Reeks van Taal- en Letterkundige Studies 11) vii-xi.
- Van de WAAL 1952 – H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*. 's-Gravenhage, 2 dln.
- WACKERS 1996 – P. Wackers, Het belang van de studie van verzamelhandschriften, in: G. Sonnemans (red.), *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober*. Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 51) 23-37.
- WESTPHAL 1999 – S. Westphal, The Van Hulthem Ms and the Compilation of Medieval German Books, in: R. Jansen-Sieben & H. van Dijk (red.), *Codices Miscellaneorum. Brussels Van Hulthem Colloquium 1999*. Brussels (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 60) 71-89.
- WESTPHAL 2001 – S. Westphal, Sammelhandschrift, in: J.M. Jeep (red.), *Medieval Germany. An Encyclopedia*. New York [etc.], 691-694.
- ZAHND 1996 – U.M. Zahnd, Studium und Kanzlei. Der Bildungsweg von Stadt- und Ratsschreibern in eidgenössischen Städten des ausgehenden Mittelalters, in: R.C. Schwinges (red.), *Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Berlin (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 18) 453-476.

ZIOLKOWSKI 2001 – J. Ziolkowski, Texts and Textuality, Medieval and Modern, in: B. Sabel & A. Bucher (red.), *Der unfeste Text. Perspektiven auf einen literatur- und kulturwissenschaftlichen Leitbegriff*. Würzburg, 109-131.

Digitale media

HOE MEN 2005 – Hoe men ene stat regeren sal (10 juni 2005).

► www.pyda.nl/renderer.do/clearState/true/menuId/200000182/returnPage/37298
(16.12.2005).